

УДК 94(477.54-21) «180/183»: 378.4

В. В. Петровський
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВПЛИВ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА НА МІСЬКЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА (ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)

Стаття висвітлює проблеми участі колективу викладачів і студентів Харківського університету в повсякденному житті міської громади. Подано напрями такої співпраці, включно з питаннями поліпшення інфраструктури, створення органів масової інформації, доступу до знань. Проаналізовано особливості становлення в Харкові механізму русифікації при пасивному опорі студентського середовища. Виокремлено участь студентів і викладачів у культурно-розважальних заходах.

Ключові слова: інфраструктура, бібліотеки, книжкова торгівля, журнали, літературні твори, «приємні мистецтва».

Статья освещает проблемы участия коллектива преподавателей и студентов Харьковского университета в повседневной жизни городского общества. Поданы направления такого сотрудничества, включая вопросы улучшения инфраструктуры, создания органов массовой информации, доступа к знаниям. Проведен анализ особенностей становления в Харькове механизма русификации при пассивном сопротивлении студенческой среды. Выделено участие студентов и преподавателей в культурно-развлекательных мероприятиях.

Ключевые слова: инфраструктура, библиотеки, книжная торговля, журналы, литературные сочинения, «приятные искусства».

The article deals with the problem of Kharkiv University faculty's and students' participation in everyday life of the city community. There have been given the trends of such cooperation including the issues of infrastructure improvement, the creation of bodies of mass media, access to knowledge. There have been analyzed the formation of the mechanism of russification under the condition of passive resistance of the students community in Kharkov. The faculty's and students' participation in cultural and entertaining events has been singled out.

Key words: infrastructure, libraries, books trading, magazines, literary essays, fine arts.

Відкриття 17 січня 1805 р. Імператорського Харківського університету покляло початок симбіозу університетської корпоративної культури зі звичаями міського середовища, багато в чому сприяло трансформації інфраструктури Харкова. Звичайно, цей процес виявився досить тривалим, адже рівень освіченості на початку ХІХ ст. був, як добре відомо, недостатнім – навіть серед слобожанського дворянства. Про це, зокрема, свідчить і феномен В.Н. Каразіна. Останній з гіркою писав особистому лікареві Й. І. Реману: «Все эти ученые наставники,... все эти дорогостоящие библиотеки и музеи, вся эта роскошь публичных училищ не действует у нас обаятельно ни на кого!» [7, с. 755-756]. Як відомо, перший попечитель університету граф С. Й. Потоцький стверджував: дворянство невдоволене, що зібрані ним кошти витратили не на створення кадетського корпусу, а на відкриття університету. Тому С. Потоцький переконував останніх, що математика, яку їхні нащадки будуть вивчати в університеті, потрібна не лише цивільним, але й військовим.

На початку ХІХ ст. новостворене Міністерство народної освіти Російської імперії зазначало, що викладацька праця – заняття «многотрудное и маловидное». Чиновництво міністерства вважало: «Никто не избрет добровольно себе рода службы, по недостатку жалованья, все стремятся к другим выгоднейшим и более уважаемым» [1, с. 11].

З 1809 до кінця червня 1834 р. діяло привабливе для державних службовців рішення: наявність вищої освіти гарантувала скорочення термінів отримання цивільних чинів. Тому університет у цей

період став надзвичайно популярним для чиновницької когорти Харкова. Але в такий спосіб він водночас підвищував і свою популярність, значущість, вплив, хоча для цього керівництво закладу використовувало багато інших публічних заходів. Про них досить детально оповідає у своїй монографії професор С. І. Посохов [19, с. 20, 29-30, 35, 51-56 і т. д.].

На думку Д. І. Багалія, Харків початку ХІХ ст. справляв «впечатление чего-то ультразахолустного, некультурного и неприветливого» [3, с. 15]. Саме наявність університету на Заході ще в період середньовіччя свідчила про наявність у місті «двох влад»: town (міські структури управління) і gown (дослівно – мантія вченого, тобто умовної влади університету). У цьому відношенні (будівництво, відкриття нових навчальних закладів, книжкових магазинів) Харків не відрізнявся від Кембриджу не лише позитивними змінами в інфраструктурі, але й підкресленою ліберальністю при вступних випробуваннях. Скажімо, юнакові, що складав іспит до Кембриджського університету у 20-х рр. ХІХ ст., досить було опанувати граматику латинської та грецької мов, навіть без задовільного запасу лексики, – і він ставав студентом [24, р. 20, 63-64].

Саме професори університету, перш за все іноземні, гостро поставили питання щодо радикального поліпшення санітарно-гігієнічного стану в Харкові. А вже до початку 30-х рр. ХІХ ст. Харків вважався (і небезпідставно) одним з найбрудніших міст Російської імперії. Харківці тоді так говорили про його стан: «Влітку – пісочниця, навесні й восени – чорнильниця». Лише з першої половини 30-х рр. ХІХ ст. замість хмизу, утрамбованого піском, вулиці почали брукувати місцевим каменем – на жаль, надто неякісним. На цей час у Парижі вже почали асфальтування.

Однак така сумна картина міських вулиць була характерна і для інших держав. Наприклад, американця Ч. А. Брістеда у першій половині ХІХ ст. прикро вразили вулиці британського Кембриджа: надто вузькі, брудні, огидні [23, р. 2].

До появи у Харкові першого бульвару жителі прогулювалися в університетському саду. Його з 1804 р. закладав університетський садівник Цетлер. На цій території знаходилась природна діброва, від якої пізніше залишилось 20 величезних дубів. Уже до осені 1806 р. було висаджено більше 10 тис. дерев. Саджанці доправляли з лісів під Курськом, Пісочином, Хорошевим. У 1805 р. з'явилася домінанта саду – липова алея, доповнена потім деревами з Холодної гори. У саду проклали широкі доріжки, звели альтанки для чаювання, танців. Існували й місця для усамітнення закоханих пар.

Також з 1804 р. створювався і Ботанічний сад університету – для наукових та навчальних цілей. У верхній його частині заклали Англійський сад (у англійському ландшафтному стилі) – він був доступним для всіх жителів міста. Саджанці для Ботанічного саду доставляли з Криму – зі знаменитого дендропарку «Олександрія» у Білій Церкві. Ним володіла графиня О. В. Браницька. Саме звідти до Харкова потрапили екзотичні рослини, завезені з Північної Америки, країн Західної Європи. Процес висаджування дерев та кущів продовжувався до 1807 р., причому екзотичні рослини знаходились у приміщенні. Потім побудовано кам'яну оранжерею, куди перенесли екзотичні рослини, а біля неї розбили квітник. У кінці 20-х рр. ХІХ ст. в оранжереї та теплицях знаходилося 7848 рослин 594 різновидів. Харків'яни пишалися Ботанічним садом [6, с. 74-80].

На Університетській гірці гуляла багата публіка, студенти, гімназисти, каталися з високої дерев'яної гірки. Узимку в Університетському саду зводили снігове місто.

Після того, як у березні 1801р. було скасовано заборону на ввезення друкованих видань з-за кордону, у Харкові та інших провінційних містах з'явилися торговці книгами та періодикою. Як встановила К. А. Лискова, широка книжкова торгівля у Харкові розвинулася поступово. Але вже у 1805 р. книготорговець з Санкт-Петербурга Цімсен відкрив у Харкові книжкову крамницю, в основному поставляючи іноземні книги до бібліотеки Харківського університету. Але не тільки тому, що на той час уже існувала серед дворян мода – закуповувати книги для домашніх бібліотек. Відомо, що університетська бібліотека тривалий час була малодоступною для студентів, тому що одержати там той чи інший том можна було лише за наявності письмового поручительства. Спершу достатньо було такий документ від одного професора, потім – навіть від двох. Хоча у 1825 р. у бібліотеці Харківського університету знаходилося більше 17 тис. книг (для порівняння

– у Московському університеті їх налічувалося 30 тис.), але їх комплектація багато в чому була випадковою.

Постачав книги до Харківського університету і московський купець, відомий продавець книг М. Глазунов. Як і в Цімсена, що мав свою довірену особу – шведа Фр. Ласти, у нього теж була така людина – московський купець Ф. Белоусов. На відміну від Цімсена, М. Глазунов направляв до університету російську літературу, а також видавав праці харківських професорів. У 30-х рр. XIX ст. Харків мав уже 14 книжкових крамниць [4, с. 156]. Зауважимо, що у першій чверті XIX ст. через панування салонно-будуарної культури знать цікавилась лише творами закордонних авторів – як правило, в оригіналі. Інші жителі, включаючи й досить заможних, майже не читали.

Цікаво, що першу на території підросійської України публічну бібліотеку створив у 1829 р. в Одесі випускник Харківського університету О. І. Левшин. Він закінчив цей навчальний заклад у 1816 р., а у віці 34 роки став градоначальником Одеси. Викладачі університету зуміли прищепити йому глибоку любов до книги. Між іншим, дозвіл на відкриття публічних бібліотек влада видала лише у 1830 р.

Добре відомо про існування в Харкові у першій чверті XIX ст. літературно-наукових журналів: «Украинский вестник» (1816-1819) редакторів Є. М. Філомафітського та Р. Т. Гонорського, «Украинский домовод» (1817, № 1-2) проф. Ф. Пільгера, «Украинский журнал» (1824-1825) ад'юнкта О. В. Склабовського та ін. Водночас видавці цих журналів були вимушені пристосовуватися до смаків публіки, яка їх виписувала чи купувала. Скажімо, в «Украинском вестнике» за 1819 рік суттєво змінилося спрямування статей. Замість публікацій, присвячених історії та культурі України (Южной Руси), з'явилися нариси щодо релігії індусів, побуту китайців, а в розділі «Суміш» – йшла мова про закордонні новини, друкувались анекдоти тощо. Автори розповідали про природу Грузії, особливості Швейцарії, а українська етнографія відійшла в минуле. Значно більше уваги стало приділятися перекладам іноземних творів. У черговому 10-му номері за 1819 р. надруковано комічну поему П. Артемовського-Гулака «Солопій та Хівря», але в ній постаті українців виглядали аж занадто шаржовано.

Безумовно, колектив журналу перш за все турбував стан загальної культури обивателів, тому більше половини накладу видання (з 350 примірників) розсилалося безкоштовно. Деякий час «Украинский вестник» мав і тираж у 500 примірників, однак кількість осіб, що на нього підписувались, не досягла й 300 чоловік. У 1819 р. журнал припинив своє існування через брак коштів у Харківському університеті, після чого почав виходити інший – «Украинский журнал» [22].

Необхідно додати, що серед праць, які були присвячені саме культурі, побуту, звичаям українців (малоросіян), далеко не всі мали об'єктивний характер. Адже в цей період в українському соціумі Слобожанщини активно продовжувався процес обрусіння. Ще у XVIII ст. освічена частина суспільства почала перетворюватись, як пізніше писав Д. Багалій, на «перевертнів». Тобто новоявлені українські дворяни намагалися розмовляти панівною, тобто російською мовою, результатом чого й стала поява відомого «суржика», а в Білорусії – «трасянки». Наприклад, учень Харківської духовної семінарії міг раніше мати таку лексику: «Его став на каменючку; ille пхнув, его покотывся, сарут розбывся, а sanguis в дирочку дюр-дзюр» [10, с. 149]. При цьому наявність українізмів сприймалася як ознака провінційності. Студент університету О. І. Левшин у своїх статтях в «Украинском вестнике», перелічуючи особливості менталітету українців, крім суто правильних якостей, вказував і на дещо сумнівні. Він стверджував, що вони ненавидять Мазепу, з радістю воюють за Государя. Водночас українці, за його словами, не відзначалися працьовитістю, а бідність їхня – начебто від недбалості та надмірного винокуріння [16, с. 41-45].

Прикметно, що перший ректор Харківського університету І. С. Ризький, будучи консерватором, вірним слугою російського царизму, тим не менш 11 листопада 1805 р. висловив стурбованість станом, у якому опинилася українська мова. Адже він добре знав, що більшість студентів університету склали саме малоросіяни, і його філологічне єство протестувало проти потенційного зникнення мови як наукового явища. Через те, що українська лексика щораз більше

запозичувала суто російську, вона могла, як він писав, через якийсь проміжок часу (можливо, півтора чи два століття) прийти «в совершенное забвение». Звичайно, І. С. Ризький іменував українську мову наріччям, але все ж для його збереження пропонував друкувати ним давньоруські літописи [9, с. 140].

Прочитавши праці ніжинського учителя М. В. Гоголя І. Кулжинського, читачі «Украинского журнала» ніяк не могли після цього ставитися з пошаною до української поезії. Автор чомусь побачив у ній тільки «якусь грубість і дикість», безліч варваризмів. Для нього «філософія хохлів» створювалася майже виключно на базі польських сентенцій та адагій. Навіть такі суто українські риси й поняття, як ніжність, музичність, почуття насолоди І. Кулжинський виводив запозиченими у поляків [13, с. 48-49; 14, с. 92, 94].

П. П. Гулак-Артемівський, пояснюючи редакторові петербурзького журналу «Вестник Европы» причину написання поеми «Рыбак, Малороссийская Баллада» (з В. Гете) українською мовою, проявив нещирість, схожу на сервілізм. Підкреслив при цьому: склав поему «на языке, почти уже забытом мною», а це була неправда, бо він нею спілкувався з представниками простолюду. Крім того, додав, що в даному разі лише експериментував, бажав дізнатись, чи можливо взагалі передати українським наріччям не лише смішне, комічне, як у І. П. Котляревського в «Енеїді», але й більш тонкіші почуття – ніжності, благородства [21, с. 287-288].

Треба відзначити, що освічена частина Харкова, деяких повітових міст могла знайомитися з поетичними, прозовими, драматичними творами українських авторів не лише зі столичних журналів – Москви й Петербурга («Отечественные записки», «Вестник Европы», «Молва», «Северные цветы» та інших). У 20-30-х рр. надходили і деякі газети з цих міст – на зразок «Московского телеграфа», але там української культурно-освітньої тематики не було.

Певно, найбільший вплив на харківську громадськість справляли періодичні випуски літературних творів студентів та вільних слухачів університету. Вони виходили друком з 1817 по 1822 рр. Як правило, часописи читалися «с одобрения словесного отделения» з 30 червня, після закінчення іспитів. При цьому їх могли слухати не тільки викладачі та студенти, але й сторонні особи. Не випадково однією з причин, яка призвела до відкриття університету в Харкові, були схвальні відгуки керівництва Міністерства народної освіти щодо якості творів учнів Харківського початкового училища. Їх В. Н. Каразін принагідно надіслав до Санкт-Петербурга [2].

Більшість студентських творів мали морально-навчальний характер, досить багато з них презентували витончену словесність, живописну прозу. Немало друкувалося перекладів прози й поезії інших країн, наслідувальних віршів. Саме такі напрями в ті роки найбільше подобались слухачам Харкова [15]. У свою чергу, газета «Харьковские известия» постійно інформувала жителів про справи університету.

10 вересня 1812 р., незважаючи на війну, у Харкові було відкрито «Інститут шляхетних дівчат» («Інститут для образования бедных благородных девиц»), який більше 100 років привертав увагу суспільства. Багато в чому його існування було пов'язане з колективом університету. Навіть Статут «Інституту шляхетних дівчат» укладав ректор університету А. І. Стойкович. П. П. Гулак-Артемівський тривалий час був інспектором інституту, викладав там французьку мову. Потім з 12 грудня 1818 р. він понад 30 років контролював роботу Полтавського інституту шляхетних дівчат.

Першим лікарем в інституті був університетський професор Ф. Дрейсіг, танці викладав з 1814 р. уродженець німецької Сілезії, викладач університету І. Ф. Штейн. Деякі предмети вели студенти: Алексєєв, Черняєв, Канатов. Академік з історичного живопису Ф. П. Рєпнін-Фомін давав уроки малювання (з серпня 1815 р. він працював в університеті). У 20-х роках балетні танці викладав Р. Г. Беккер, що прибув з Санкт-Петербурга. Учителем загальної історії та географії в інституті був Т. Ф. Степанов. У 30-х рр. вчителем історії працював майбутній ректор Київського університету Святого Володимира В. Ф. Цих. Деякий час він був в інституті інспектором класів. М. А. Дяченко викладав вихованкам фізику, Н. Д. Борисяк – географію. Перелік викладачів, що працювали в університеті та «Інституті шляхетних дівчат», можна продовжити. Тому логічно, що в інституті

чисельність вихованок з початкової кількості у 20 осіб поступово зростала. Дворяни розуміли, що значна присутність університетських викладачів здатна забезпечити високий рівень знань.

Мав рацію викладач музики Харківського університету І. М. Вітковський, коли говорив, що «Малоросія – це італійська Росія», маючи на увазі любов українців до музики, співу. Тому, інспектуючи інші навчальні заклади, викладачі університету дізнавалися, чи створили поміщики у своїх маєтках хори чи оркестри. Обов'язково наголошували на необхідності мати в початкових народних училищах і гімназіях викладачів «витончених мистецтв», насамперед музики. Ректор університету І. С. Ризький підтримав ідею І. М. Вітківського щодо створення в Харкові приватного музичного училища. Було навіть оповіщено керівників освіти Слобожанщини про такий намір. Скоріше за все, саме І. М. Вітковський мріяв стати власником такого закладу. Адже він значною мірою був комерсантом, і викладання музики було для нього захопленням, а не засобом матеріального добробуту. Саме через нехтування заняттями в університеті заради торговельних поїздок за кордон його у квітні 1815 р. було звільнено з посади викладача університету [11, с. 82-83]. Втім, висока кваліфікація, популярність змусили ректора університету відновити І. М. Вітківського на посаді викладача. При цьому він відмовився від будь-якої оплати, адже універсальний магазин, яким він володів, надавав йому чималі прибутки [8, с. 72-73].

Теоретичні проблеми музики цікавили й І. С. Ризького: у відомчому в Російській імперії посібнику зі словесності він висловив свою точку зору щодо музичних ладів, «а в особенности плясовым и мусикийским», природи звуків, високого та низького тонів у музичних творах [20, с. 92-97].

Завсідники театру в Харкові мали змогу послухати першу місцеву оперу «Палац розваг», створену автором ораторій, учнем німецького композитора А. Я. Ромберга, віртуоза гри на віолончелі, магістра хімії О. Шумана [18, с. 186].

Викладачі та студенти часто виступали з концертами в Інституті шляхетних панянок, виконуючи симфонії Л. ван Бетховена, увертюри В. А. Моцарта, Д. А. Россіні та інших композиторів. Демонстрували й власні ораторії. Не залишився поза увагою студентів і архієрейський хор, де вів репетиції І. М. Вітковський. Вони систематично брали участь у його діяльності, часто запрошували півчих погостювати. Потім, як правило, разом виконували українські народні пісні у супроводі віолончелі чи гітари. При цьому хтось зі студентів супроводжував пісню дотепними жартами, які зазвичай можна було чути на вечорницях в українському селі [18, с. 442]. Саме таким чином студенти-українці якоюсь мірою відчували свою етнічну приналежність. Адже в університеті вона постійно й наполегливо нівелювалась. Навіть на початку 60-х рр. відомий педагог М. І. Пирогов говорив студентам Київського університету Святого Володимира: «Я верил тому, что в университете научные стремления должны быть сильнее национальных». Не можна робити університет, наголошував він 8 квітня 1861 р., «местом проявления национальных стремлений» [12, с. 93].

Студентський гурток любителів сценічного мистецтва на свята ставив п'єси і навіть опери, включаючи популярну з 1812 р. розважальну оперу «Леста, днепровская русалка», у домашніх театрах. Через інциденти в харківському театрі 1817 та 1823 рр. студентів позбавили права його відвідувати. Тому вони стали бажаними відвідувачами літературно-музичних вечорів у попечителя університету і Харківського навчального округу графа Ю. Головкина, на балах у генерал-губернатора М. А. Долгорукова, губернського прокурора, відкупника Кузіна та інших представників бомонду. Крім того, студенти брали активну участь у благодійних вечорах. Професори І. П. Сокальський, С. В. Пахман та інші організовували музичні вечори у своїх квартирах.

Відомо, що відповідно до загального Статуту університетів Російської імперії від 5(17) листопада 1804 р. танці стали обов'язковим навчальним предметом для казеннокоштных студентів. Міністерство вважало, що вони «ни в коем случае не должны иметь другого вида, кроме забавы и отдохновения». Для вчителя у Слобідсько-українській гімназії Л. Петровського танці були не тільки «благодетельными телесными упражнениями», але й навчали «присмної ввічливості», коли

виконувались «морально та зі скромністю». Вони демонстрували, на його погляд, зовнішню освіченість, яка повинна була поєднуватися з внутрішньою культурою [17, с. 1-2, 12].

Для дворян майстерність у танці (так само як володіння французькою мовою на початку XIX ст.) була обов'язковим атрибутом. Навіть досить стриманий до розваг майбутній професор О. П. Рославський-Петровський 25 серпня 1834 р. писав матері, що буде заробляти кошти уроками танців [25, ф. 1011, оп. 1, спр. 19, арк. 2].

Викладачі та студенти відвідували як громадські, так і домашні бали і бали-маскаради. До середини XIX ст. бали виконували комунікативну й соціально-консолідуючу функцію, пізніше – розважально-естетичну. У 1820 р. за проектом університетського архітектора Є. Васильєва було здано в експлуатацію будинок Дворянського Зібрання. Там систематично проводилися багатолюдні бали, балетні дивертисменти, вечори співу. Важливим елементом балів, звичайно, був вишуканий одяг, особливо у жінок. Харків'янкам у цьому відношенні, включаючи вихованок «Інституту шляхетних панянок», поталанило. У кінці 1804 р. до міста прибув з Росії іноземець Андрій Аландер – майстер з художнього виготовлення одягу. Певно, замовлень від громадян у нього не бракувало, тому що менше ніж за 4 роки звів для сім'ї великий кам'яний будинок на вулиці Сумській.

У першій половині XIX ст. виконували, як правило, іноземні танці: менует, полонез, мазурку (за французьким зразком), екосез, котильйон, гавот, віденський чи російський вальси та інші. У залі Дворянського Зібрання мазурку часто виконували 70-80 пар. У цей період танцювали лише під оркестр, а не під гру рояля. У 1837 р. майбутній імператор Олександр II побував під час подорожі по імперії на балах у 14 містах. Але саме бал у Харкові назвав «кращим за громадою/ за аудиторією» та «облаштуванням залу» [5, с. 267]. Звичайно, на ньому були присутніми викладачі й студенти університету, без котрих не обходився жодний бал у місті.

Окремою темою є участь університетського колективу в дослідженні природних копалин краю, знайомстві городян з наукою на публічних лекціях. Співробітництво мало місце і в діяльності Наукового товариства, яке діяло до 1829 р., а також Філотехнічного товариства, створеного В. Н. Каразіним. Манеж для навчання студентів та мешканців міста верховій їзді, запуски повітряних куль, навчальні пансіони, революційний гурток В. Розаліона-Сошальського – все це справа тих чи інших осіб з «храму науки». Наполегливість членів Вченої ради університету, які бажали перетворити Харків на цивілізоване місто, поступово давала вагомі результати. Так, у 1837 р. було створено Будівельний комітет, введено посаду міського архітектора. А в 1866 р. було видано «Правила, относящиеся к общественному порядку, благоустройству и безопасности города Харькова». Отже, співпраця університету з містом мала вагомі результати, які задовольняли обидві сторони.

Література

1. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Александра I-го / Н. Аристов. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1879. – 44 с.
2. Багaley Д. Литературные труды студентов Харьковского университета при действии устава 1804 г. (1804-1835 гг.) / Д. Багaley // Харьковские губернские ведомости. – 1902. – 17 января.
3. Багaley Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) Т. 1. (1802-1815 гг.) / Д. И. Багaley. – Харьков, 1893-1898. – 1204 с.
4. Бульба В. Г. Харьковские миниатюры. – 2-е изд., исправл. и доп. / В. Г. Бульба, П.В. Остапенко. – Харьков: Оберег, 2014. – 324 с.
5. Захарова О. Ю. Русский бал XVIII – начала XIX века. Танцы, костюмы, символика / О. Ю. Захарова. – М. : Центрполиграф, 2011. – 448 с.
6. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания ун-та до 1859 года, составленные при содействии профессоров и чиновников ун-та, помощника попечителя Харьковского учебного округа К. Фойгтом. – Х. : В унив. тип., 1859. – 127 с.
7. Каразин Ф. В. Василий Назарович Каразин. Письмо к доктору Реману 1810 г. / Ф. В. Каразин // Русская старина (СПб.). – 1875. – Т.12. – № 1-4. – С. 750-758.

8. Куделко С. Деловая активность преподавателей Харьковского императорского университета в XIX веке / С. Куделко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1134: Серія «Історія». – Вип. 49. – С. 69-77.
9. Лизанчук В. Історія російщення українства: монографія / В. Лизанчук, М. Рожик. – Львів: Львів. націон. унів. ім. І.Я. Франка, 2011. – 412 с.
10. Любжин А.И. Латинский язык в Харьковском коллегиуме (1722-1830) / А. И. Любжин // Древний мир и мы. Классическое наследие в Европе и России: альманах / отв. ред. А. К. Гаврилов. – Вып. 3. – СПб., 2003. – С. 147-153.
11. Миклашевський Й.М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Й. М. Миклашевський. – К. : Наукова думка, 1967. – 160 с.
12. Неизданные письма Н. И. Пирогова (К истории высшего образования и русско-польских отношений) // Русская старина (СПб.). – 1917. – август, сентябрь. – С. 91-96.
13. Некоторые замечания касательно истории и характера Малороссийской поэзии // Украинский журнал. – 1825. – Част. 5. – С. 43-54.
14. Некоторые замечания касательно истории и характера Малороссийской поэзии: [продолжение] // Украинский журнал. – 1825. – Част. 5. – С. 89-101.
15. «Общество любителей отечественной словесности» // Харьковские губернские ведомости. – 1859. – 17 августа. – С. 658-662.
16. Отличительные свойства Малороссиян // Украинский вестник. – 1816. – Книжка десятая. – С. 35-51.
17. Петровский Л. Правила для благородных общественных танцев, изданные учителем танцевания при Слободско-Украинской гимназии Людовиком Петровским / Л. Петровский. – Харьков: Тип. ун-та, 1825. – 145 с.
18. Пехотинский Г. Моё детство. Из жизни маленького певчего / Г. Пехотинский // Духовный вестник (Харьков). – 1865. – Т. 9. – С. 405-542.
19. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.): монография / С. И. Посохов. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 364 с.
20. Рижский И. С. Введение в круг словесности, сочиненное в императорском Харьковском университете, и служившее руководством бывших в оном 1805-го года публичных чтений, предшествовавших науке красноречия / И. С. Рижский. – Х.: В универс. тип., 1806. – 108, IV с.
21. Рыбак. Малороссийская баллада (Из Гёте) // Вестник Европы. – 1827. – № 17. – С. 286-290.
22. Харьковская журналистика начала текущего столетия // Харьковские губернские ведомости. – 1892. – 26 августа.
23. Bristed Ch. A. Five years in an english University. – Second Edition. / Ch. A. Bristed. – New York: G. P. Putnam and Co, 1852. – 441 p.
24. Letters from Cambridge, illustrative of the studies, habits, and peculiarities of the University. – London: John Richardson, Royal exchange, 1828. – 228 p.
25. Державний архів Харківської області.